

Nikolaus Wachsmann

KL

Een geschiedenis van de naziconcentratiekampen

Vertaald door Paul Heijman, Nannie Plasman,
Jan Willem Reitsma, Pon Ruiter en Frits van der Waa

2015

DE BEZIGE BIJ

AMSTERDAM | ANTWERPEN

‘Moge de wereld ten minste een druppel aanschouwen,
een fractie van deze tragische wereld waarin we leefden.’

Brief van Salmen Gradowski, 6 september 1944, na de bevrijding
gevonden in een fles die was begraven op het terrein van het
crematorium in Auschwitz-Birkenau

Lijst van kaarten

- Kaart 1. Vroege kampen in Berlijn (per stadsdeel), 1933
- Kaart 2. SS-concentratiekampen zomer 1935
- Kaart 3. SS-concentratiekampen 1 september 1939
- Kaart 4. SS-concentratiekampen (Hauptlager), zomer 1944
- Kaart 5. KL-complex Auschwitz circa 1944
- Kaart 6. Buchenwald en satellietkampen, najaar 1944
- Kaart 7. Evacuatie van Auschwitz (hoofdroutes), begin 1945

Bronnen: von Götz, 'Terror in Berlin' (kaart 1); *ODT*, deel 3 (kaart 6); Długoborski, Piper (red.), *Auschwitz*, delen 1 & 5 (kaart 5 en 7).

Opmerking bij de plaatsnamen: zowel op de kaarten als in de teksten zijn zoveel mogelijk de officiële namen van de kampen en steden ten tijde van de in dit boek beschreven gebeurtenissen gebruikt, zij het dat in enkele gevallen in plaats daarvan de huidige of een bij de lezer bekendere naam is gebruikt (of als alternatief is gegeven).

Proloog

Dachau, 29 april 1945. In de voormiddag betreden Amerikaanse soldaten, onderdeel van de geallieerde troepen die met grote snelheid in Duitsland oprukken om de laatste resten van het Derde Rijk te verpletteren, het terrein van een uitgestrekt ss-complex in de buurt van München en lopen naar een verlaten trein op een rangeerspoor. Dichterbij gekomen doen ze een afgrijselijke ontdekking: de goederwagons liggen vol met de lichamen van honderden mannen en vrouwen en ook nog enkele kinderen. Een onontwarbare verzameling magere, verwrongen ledematen in een smeerbeel van stro en vodden, bedekt met vuil, bloed en uitwerpselen. Met asgrijs gezichten wenden de soldaten zich af en beginnen te huilen of te braken. ‘Het maakte ons misselijk en zo kwaad dat we niks anders konden doen dan onze vuisten ballen,’ schreef een officier de volgende dag. Als de geschokte soldaten later die middag dieper doordringen in het ss-complex en het gevangenisterrein bereiken, treffen ze daar 32.000 overlevenden met verschillende etnische, religieuze en politieke achtergronden, die ongeveer dertig Europese naties vertegenwoordigen. Sommigen strompelen meer dood dan levend hun bevrijders tegemoet. Nog veel meer mensen liggen in de overvolle barakken, geveld door vervuiling en ziekten. Waar de soldaten ook kijken, overal zien ze lijken, verspreid tussen de barakken, neergegoot in greppels, als boomstammen opgestapeld bij het kampcrematorium. Van degenen die voor deze slachting verantwoordelijk zijn, zijn alle belangrijke ss’ers allang verdwenen en is er alleen nog een groep van zo’n tweehonderd bewakers over, volk van laag allooi.¹ Beelden van deze gruwelen vlogen al snel de hele wereld over en brandden zich in ons collectieve geheugen. Tot op de dag

van vandaag zien we concentratiekampen als Dachau meestal door de lens van de bevrijders, met de al te bekende beelden van greppels gevuld met lichamen, stapels lijken en graatmagere overlevenden die in de lens staren. Hoe sterk die beelden ook zijn, ze vertellen niet het hele verhaal van Dachau. Want het kamp had een veel langere geschiedenis en het had pas kort ervoor de laatste kring van de hel bereikt, tijdens de laatste stuiptrekkingen van de Tweede Wereldoorlog.²

Dachau, 31 augustus 1939. Zoals elke morgen staan gevangenen voor dag en dauw op. Geen van hen weet dat er de volgende dag een oorlog zal uitbreken; ze gaan aan de slag met hun dagelijkse bezigheden. Na een gejaagde start – dringen in de wasruimte, wat brood naar binnen schrokken en de barakken schoonmaken – marcheren ze in strakke militaire formatie naar de appèlplaats. Bijna vierduizend gevangenen, allemaal met een kaal of zeer kort geknipt hoofd, staan in de houding in hun gestreepte pakken, zien op tegen weer een dag van dwangarbeid. Het zijn bijna allemaal Duitsers en Oostenrijkers, hoewel de gemeenschappelijke taal vaak het enige is wat ze delen: gekleurde driehoeken op hun uniform geven aan dat ze politiek gevangene, asociaal, crimineel, homoseksueel, Jehova's getuige of jood zijn. Achter de rijen gevangenen staan rijen houten gevangenenbarakken zonder verdieping. Elk van deze dertig speciaal hiervoor gebouwde hutten is ongeveer honderd meter lang. De vloeren en de kasten binnen glimmen, en de britsen zijn overdreven precies opgemaakt. Ontsnappen is bijna onmogelijk: het rechthoekige gevangenisterrein is 583 bij 278 meter groot, omgeven door een gracht en een betonnen muur, wachttorens met machinegeweren en prikkeldraad dat onder stroom staat. Daarbuiten ligt een enorm ss-terrein met meer dan 220 gebouwen, waaronder opslagruimten, werkplaatsen, woongebouwen en zelfs een zwembad. Hier zijn meer dan drieduizend manschappen van de kamp-ss gestationeerd, een eenheid van vrijwilligers met hun eigen ethische opvattingen die de gevangenen onderwerpen aan een strak gerepeteerd regime van mishandeling en geweld. Er vallen echter niet veel doden, in augustus 1939 niet meer dan vier. Tot dan toe was het niet nodig dat de ss een eigen crematorium bouwde.³ Hier was sprake van ss-terreur in zijn meest beheerste vorm, niet te vergelijken met de dodelijke cha-

os van de laatste dagen in het voorjaar van 1945 en met Dachaus rommelige begin in het voorjaar van 1933.

Dachau, 22 maart 1933. De eerste kampdag loopt ten einde. Het is een koude avond, nog geen twee maanden nadat de benoeming van Adolf Hitler tot Reichskanzler Duitsland op de weg naar de nazidictatuur heeft gezet. De nieuwe gevangenen, nog in hun eigen kleren, krijgen een maaltijd bestaande uit brood, worst en thee in het voormalige kantoorgebouw van een vervallen munitiefabriek. Het gebouw is in de voorgaande dagen omgebouwd tot een geïmproviseerd kamp, afgegrensd van de rest van het verlaten fabrieksterrein met zijn bouwvallige gebouwen, gescheurde betonnen funderingen en kapotte wegen. Alles bij elkaar zijn er maar 100 tot 120 politieke gevangenen, voornamelijk communisten uit het nabije München. Nadat deze mannen kort ervoor in open vrachtwagens waren aangekomen, hebben de bewakers, een man of vierenvijftig, aangekondigd dat ze in preventieve hechtenis zijn genomen, een term die veel Duitsers nog niets zei. Wat het ook was, het leek draaglijk: de bewakers waren geen naziparamilitairen maar vriendelijke politieagenten die met de gevangenen kletsten, sigaretten uitdeelden en zelfs in hetzelfde gebouw sliepen. De volgende dag schreef gevangene Erwin Kahn een lange brief aan zijn vrouw om te melden dat in Dachau alles oké was. Het eten was goed, net als de behandeling, alleen had hij genoeg van het lange wachten op zijn vrijlating. 'Ik ben gewoon benieuwd hoelang dit hele gedoe gaat duren.' Een paar weken later was Kahn dood, doodgeschoten door ss'ers nadat ze de leiding in de gevangenis hadden overgenomen. Kahn was de eerste van de bijna 40.000 gevangenen die tussen het voorjaar van 1933 en dat van 1945 in Dachau zouden omkomen.⁴

Drie dagen in Dachau, drie verschillende werelden. In een tijdsbestek van slechts twaalf jaar veranderde het kamp keer op keer. Gevangenen, bewakers, omstandigheden: bijna alles leek te veranderen. Ook de plek zelf werd getransformeerd. Nadat de oude fabrieksgebouwen eind jaren dertig waren gesloopt en vervangen door speciaal gebouwde barakken, zou een gevangene van voorjaar 1933 er met moeite de weg hebben gevonden.⁵ Waarom veranderde het Dachau van maart 1933 met zijn goedaardige begin in het ss-re-

gime van terreur, en vervolgens in de catastrofe van de Tweede Wereldoorlog? Wat betekende dat voor de gevangenen die er zaten? Wat dreef de daders? En wat wist de bevolking buiten het kamp ervan? Deze vragen reiken tot in de kern van de nazidictatuur, en ze moeten niet alleen worden gesteld in relatie tot Dachau maar tot het concentratiekampstelsel in zijn geheel.⁶

Dachau was het eerste van vele ss-kampen. Nadat ze in de beginjaren van het nazibewind in Duitsland waren opgezet, verspreidden ze zich tijdens de verovering van Europa vanaf eind jaren dertig al snel naar Oostenrijk, Polen, Frankrijk, Tsjecho-Slowakije, Nederland, België, Litouwen, Estland, Letland en zelfs het kleine Britse Kanaaleilandje Alderney. In totaal heeft de ss tijdens het Derde Rijk zevenentwintig hoofdkampen en meer dan 1100 *Nebenlager* ingericht, zij het dat de aantallen enorm fluctueerden, doordat oude kampen werden gesloten en nieuwe geopend. Alleen Dachau heeft gedurende de gehele naziperiode bestaan.⁷

De concentratiekampen waren, meer dan welke institutie in het Derde Rijk ook, de belichaming van het wezen van het nazisme.⁸ Ze vormden een uitgesproken systeem van dominantie, met eigen organisatie, regels en personeel, en zelfs een eigen acroniem: in officiële documenten en in het dagelijks spraakgebruik werd er vaak aan gerefereerd als KL (van het Duitse *Konzentrationslager*).⁹ Onder leiding van *Reichsführer-ss* Heinrich Himmler, Hitlers beul, was het KL de afspiegeling van de heftige ideologische obsessies van de nazitop, waaronder het scheppen van een homogene nationale gemeenschap gebaseerd op het verwijderen van politieke, sociale en raciale buitenstaanders; het offer van het individu op het altaar van de rasenzuivering en een moordzuchtige wetenschapsbeoefening; het aanwenden van dwangarbeid voor de glorie van het vaderland; de verovering van Europa; de onderwerping van andere landen en de verovering van *Lebensraum*; de verlossing van Duitsland van zijn meest gevreesde boemannen – bolsjewieken en joden – door middel van uitroeiing; en als laatste het vaste voornemen om liever in vlammen ten onder te gaan dan zich over te geven. Al deze obsessies droegen bij aan de vorming van het KL-systeem, en leidden tot massale gevangenschap, ontberingen en dood binnen dat systeem.

Naar schatting zijn tussen 1933 en 1945 meer dan 2,3 miljoen man-

nen, vrouwen en kinderen naar de kampen van de ss afgevoerd. Het overgrote deel – vermoedelijk zo'n 1,7 miljoen – verloor er het leven. Bijna een miljoen van de doden waren joden die in Auschwitz zijn vermoord, het enige concentratiekamp dat een centrale rol speelde in wat de nazi's de *Endlösung*, de finale oplossing, noemden: de systematische vernietiging van het Europese jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog, nu algemeen bekend als de Holocaust. Vanaf 1942 begon de ss vanuit het hele continent deportatietreinen te sturen naar Auschwitz, dat als een ongewone kruising van concentratiekamp en vernietigingskamp fungeerde. Bij aankomst werden sommige joden uitgekozen voor slavenarbeid, samen met andere gevangenen; de overigen gingen rechtstreeks naar de gaskamers.¹⁰ Hoewel Auschwitz veruit het grootste en dodelijkste kamp was, deelde het veel eigenschappen met de andere kampen. Het was deel van een uitgebreid netwerk van kampen die voor het grootste deel zijn vergeten, kampen zoals Ellrich, Holleischen, Kaufering, Klooga, Lieberose, Redl Zipf en vele andere. Samen namen deze oorden een unieke plek in in het Derde Rijk. Het waren proefterreinen voor wetteloze terreur, waar enkele van de radicaalste eigenschappen van het nazibewind werden geboren en verfijnd.

Precedenten en perspectieven

In april 1941 dromden de Duitsers naar de bioscopen voor een film met vele sterren, naar men beweerde gebaseerd op een waargebeurd verhaal en door de nazi-autoriteiten met veel trompetgeschal uitgebracht. Het tragische hoogtepunt van de film speelde zich af in een ongebruikelijk decor: een concentratiekamp. Er zou geen happy end zijn voor de uitgehongerde en door ziekten bezochte gevangenen, allen onschuldige slachtoffers van een moordzuchtig regime: een dappere gevangene wordt opgehangen, zijn vrouw wordt doodgeschoten en anderen worden door hun inslechte overweldigers en masse afgeslacht, zodat er alleen maar graven overblijven. Deze huiveringwekkende taferelen toonden een griezelige gelijkenis met het leven in de ss-kampen van die tijd (er was zelfs een speciale vertoning voor de bewakers in Auschwitz). Maar dit drama ging niet over de ss-kampen. Het vertoonde speelde zich decennia eerder af, in de

Boerenoorlog, en de schurken waren Britse imperialisten. *Ohm Krüger*, zoals de film heette, was een sterk staaltje Duitse propaganda tijdens de oorlog met Engeland, en was de afspiegeling van een toespraak die Adolf Hitler een paar maanden ervoor had afgestoken: 'Concentratiekampen zijn geen Duitse uitvinding,' zei hij. 'De Engelsen hebben ze uitgevonden en gebruiken dit instrument om andere naties te breken.'¹¹

Het was het bekende liedje. Hitler zelf had de kwestie al eerder aangekaart door het Duitse volk te vertellen dat zijn regime de concentratiekampen gewoon had overgenomen van de Engelsen (zij het niet de wandaden).¹² De nazipropaganda werd het nooit moe op buitenlandse kampen te wijzen. Tijdens de beginjaren van het nazi-regime werd er in toespraken en artikelen voortdurend teruggesproken naar de Britse kampen in de Boerenoorlog die in heel Europa tot grote verontwaardiging hadden geleid, en er werd ook gewezen naar toenmalige kampen in Oostenrijk, die het toneel zouden zijn van ernstig lijden van binnenlandse nazi-activisten. De werkelijke inhoud van deze propaganda, namelijk dat de ss-kampen geen uitzondering waren, viel niet te missen, maar om er zeker van te zijn dat iedereen de boodschap begreep, spelde Himmler haar in 1939 nog eens uit tijdens een toespraak voor de Duitse radio: concentratiekampen waren in het buitenland een 'aloud instituut' en hij voegde eraan toe dat de Duitse versie aanzienlijk gematigder was dan die buitenlandse.¹³

Dergelijke pogingen om de ss-kampen te relativiseren hadden weinig succes, in ieder geval buiten Duitsland. Toch zat er een spoortje van waarheid in deze botte nazipropaganda. 'Het Kamp' als een plek om mensen in hechtenis te houden was een algemener internationaal verschijnsel. In de decennia voordat de nazi's aan de macht kwamen, waren in Europa en elders plotseling kampen opgezet voor het massaal opsluiten van politieke en andere verdachten – dus buiten normale gevangenis en buiten de strafwet om –, meestal tijdens politieke aardverschuivingen of oorlogen. Zulke kampen bleven gedijen, ook na de ineenstorting van het Derde Rijk, wat sommige waarnemers ertoe bracht het hele tijdvak te omschrijven als het Tijdperk van de Kampen.¹⁴

Dergelijke plekken verschenen voor het eerst tijdens koloniale

oorlogen, eind negentiende en begin twintigste eeuw, als hardvochtig militair antwoord op guerrillaverzet. De koloniale machten probeerden lokale opstandelingen te verslaan door het massaal interneren van niet-strijdende burgers in dorpen, stadjes of kampen, een tactiek die de Spanjaarden op Cuba, de vs op de Filipijnen en de Engelsen in Zuid-Afrika gebruikten (vanwaar de term ‘concentratiekamp’ zich over de wereld verspreidde). Onverschilligheid en onbekwaamheid van de koloniale autoriteiten veroorzaakten op grote schaal hongers, ziekten en dood onder de geïnterneerden. Maar deze kampen stonden niet model voor de latere ss-kampen, want ze verschilden er wezenlijk van qua functie, opzet en uitvoering.¹⁵ Hetzelfde geldt voor de koloniale kampen in Duits Zuidwest-Afrika (het huidige Namibië) tussen 1904 en 1908, tijdens een meedogenloze oorlog tegen de inlandse bevolking. Vele duizenden Herero’s en Nama’s werden gevangengezet in wat soms concentratiekampen werden genoemd, en de helft zou zijn overleden ten gevolge van verwaarlozing en minachting van de kant van hun Duitse overheersers. Deze kampen weken af van andere koloniale kampen omdat ze niet zozeer werden gedreven vanuit een militaire strategie als wel vanuit de wens om te straffen en dwangarbeid op te leggen. Ook leverden ze geen blauwdruk voor de ss-kampen, zoals wel is beweerd, en pogingen om de lijn rechtstreeks door te trekken naar Dachau of Auschwitz zijn niet overtuigend.¹⁶

Het tijdperk van de kampen brak pas echt aan tijdens de Eerste Wereldoorlog, die het kamp van verre koloniën naar Europa bracht. Naast krijgsgevangenenkampen met miljoenen soldaten, richtten de strijdende naties kampen op voor dwangarbeiders, vluchtelingen en voor de internering van burgers, met als drijfveer doctrines over totale mobilisatie, radicaal nationalisme en maatschappelijke hygiëne. Dergelijke kampen waren gemakkelijk op te zetten en te bewaken dankzij recente uitvindingen zoals het machinegeweer, goedkoop prikkeldraad en massaal gefabriceerde mobiele barakken. De omstandigheden waren het ergst in Centraal- en Oost-Europa, waar gevangenen vaak werden onderworpen aan systematische dwangarbeid, geweld en verwaarlozing, met honderdduizenden doden tot gevolg. Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog was Europa vol kampen, en de herinnering eraan bleef nog lang hangen nadat ze wa-

ren opgedoekt. Zo was er in 1927 een Duitse parlamentscommissie die nog steeds boos uitpakte over de oorlogsmisdaden die waren gepleegd tegen Duitse gevangenen in Franse en Engelse 'concentratiekampen'.¹⁷

In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw kwamen er talloze kampen bij, in de tijd dat een groot deel van Europa de democratie de rug toekeerde. Totalitaire regimes met hun manicheïstische verdeling van de wereld in vriend of vijand verdedigden de kampen het vurigst als hét wapen om vermeende vijanden van de samenleving permanent te isoleren en te terroriseren. Van het begin af aan behoorde het KL tot deze categorie, en deelde het er een aantal van de generieke eigenschappen mee. Er bestonden zelfs rechtstreekse verbanden, zoals met het Spanje van Franco, waar men bij het kampsysteem, waarin tijdens en na de Burgeroorlog honderdduizenden mensen gevangen werden gehouden, duidelijk inspiratie had opgedaan bij het naziprecedent.¹⁸

De nauwste buitenlandse verwant van de SS-kampen was waarschijnlijk te vinden in de Sovjet-Unie onder Stalin.¹⁹ Voortbordurend op de ervaringen met massadetentie tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden de bolsjewieken al sinds de revolutie gebruikgemaakt van kampen (soms aangeduid als concentratiekampen). In 1930 beschikten ze over een uitgebreid detentiesysteem – bekend als de goelag – dat onder andere bestond uit werkkampen, kolonies en gevangnissen. De straffkampen van het Volkscommissariaat van Binnenlandse Zaken (НКВД) alleen al telden begin januari 1941 ongeveer anderhalf miljoen gevangenen, veel meer dan zelfs de SS-kampen. Het systeem van de Sovjets kenmerkte zich, evenals het KL-systeem, door het streven naar een destructieve utopie, die tot doel had een volmaakte samenleving te scheppen door alle vijanden te elimineren, en de Sovjetkampen volgden een enigszins vergelijkbaar traject: van min of meer door het toeval bepaalde plekken tot een enorm netwerk van centraal geleide kampen, van de detentie van politiek verdachte personen tot het gevangenhouden van grote groepen maatschappelijke en etnische buitenstaanders, van eerst een streven naar reïntegratie tot later vaak dodelijke dwangarbeid.²⁰

Gezien deze parallellen en het feit dat het Sovjetsysteem er eerder was, hebben sommige onderzoekers gesuggereerd dat de nazi's het

idee van de concentratiekampen simpelweg van de Sovjets hebben overgenomen: een misleidende bewering, zij het dat die bijna even oud is als de ss-kampen zelf.²¹ Hierbij doen zich twee problemen voor. Ten eerste waren er grote verschillen tussen beide kampsystemen. Hoewel in de Sovjetkampen aanvankelijk veel meer doden vielen, werden de ss-kampen later een stuk radicaler en ontwikkelden ze zich langs veel dodelijker lijnen, culminerend in het vernietigingskamp Auschwitz, dat zijn gelijke in de Sovjet-Unie of elders niet kende. NKVD-gevangenen maakten altijd meer kans te worden vrijgelaten dan te sterven, terwijl het omgekeerde gold voor de gevangenen in de oorlogskampen van de ss. Filosoof Hannah Arendt formuleerde het in haar baanbrekende studie van het totalitarisme aldus: de Sovjetkampen waren het vagevuur, die van de nazi's de pure hel.²² Ten tweede zijn er weinig bewijzen dat de nazi's de Sovjets hebben gekopieerd. Zeker, de ss keek met een schuin oog naar de onderdrukking door de Sovjets in de goelag, vooral na de Duitse inval in de zomer van 1941: nazileiders dachten erover de 'concentratiekampen van de Russen' zoals zij het noemden over te nemen, en stuurden een overzicht van de organisatie en omstandigheden in de Sovjetkampen naar hun eigen KL-commandanten.²³ Meer in het algemeen diende het geweld van de bolsjewieken in de Sovjet-Unie – reëel of verzonnen – tijdens het Derde Rijk als een permanent referentiepunt. In 1933 in Dachau droegen ss-functionarissen de eerste ss-bewakers op zich even meedogenloos te gedragen als de Tsjeka (veiligheidsdienst) had gedaan in de USSR. In Auschwitz duiden ss'ers jaren later een van hun wreedste folterinstrumenten aan als de 'Stalinschommel'.²⁴

Maar een wijdverbreide belangstelling voor terreur in de Sovjet-Unie moet niet worden verward met invloed. Het naziregime vond op geen enkele belangrijke manier inspiratie in de goelag en het is moeilijk voor te stellen dat de geschiedenis van de ss-kampen er heel anders uit had gezien als de goelag niet had bestaan. De kampen waren voornamelijk een Duits product, zoals de goelag in de eerste plaats het product van het Sovjetregime was. Hetzelfde geldt voor andere Europese kampen. Toegegeven, er bestonden duidelijk overeenkomsten, maar die werden ruimschoots overtroffen door de verschillen: elk kampstelsel was anders qua vorm en functie, en

werd gevormd door specifieke nationale gewoonten, bedoelingen en precedentes. Natuurlijk kan een onderzoek naar internationale vergelijkingen en verbanden altijd nog bruikbare perspectieven opleveren. Maar een dergelijke analyse valt buiten het bestek van dit boek, en wat hier volgt is de geschiedenis van de ss-kampen, met af en toe een blik op gebieden die niet door de nazi's werden bestuurd.

Het KL in geschiedenis en het geheugen

'Ik denk dat men in de toekomst, als het woord concentratiekamp valt, aan het Duitsland van Hitler, en alleen aan dat van Hitler zal denken.' Dat schreef Victor Klemperer in 1933 in zijn dagboek, een paar maanden nadat de eerste gevangenen in Dachau waren aangekomen en lang voordat de ss-kampen waren afgegleden naar massamoord.²⁵ Klemperer, een liberale Duits-joodse hoogleraar filologie in Dresden, was een van de scherpzinnigste observatoren van de nazidictatuur, en zijn voorspelling bleek te kloppen. Tegenwoordig zijn de Konzentrationslager werkelijk synoniem met 'concentratiekampen'. Sterker nog, deze kampen zijn het symbool geworden van het Derde Rijk in zijn geheel en staan hoog genoteerd op de lijst van historische schanddaden. Ze zijn de laatste jaren bijna overal opgedoken, in populaire films en documentaires, in goed verkopende romans en stripverhalen, in memoires en wetenschappelijke werken, in toneelstukken en de beeldende kunst; google 'Auschwitz' en je krijgt meer dan zeven miljoen hits.²⁶

De behoefte om de kampen te begrijpen ontstond al vroeg. Direct na de oorlog stonden ze in het middelpunt van de belangstelling, te beginnen met het mediaoffensief van de geallieerden in april en mei 1945. In de Sovjetpers was weinig aandacht besteed aan de bevrijding van Auschwitz een paar maanden eerder – een van de redenen waarom het kamp in brede kring aanvankelijk nauwelijks aandacht kreeg – zodat pas bij de bevrijding van Dachau, Buchenwald en Bergen-Belsen door de westerse geallieerden de concentratiekampen in Engeland, de vs en elders de voorpagina's haalden. Een Australisch nieuwsartikel beschreef Duitsland in 1945 als 'het land van de concentratiekampen'. Daarnaast waren er radioverslagen, filmjournaals, tijdschriftartikelen, pamfletten, tentoonstellingen

en voordrachten. En hoewel daarin het historisch perspectief ontbrak, gaven deze verslagen een duidelijk beeld van de enorme schaal van de verschrikkingen die in de kampen werd onthuld. In een enquête die in mei 1945 onder gewone Amerikanen werd gehouden, schatten zij dat er ongeveer een miljoen kampgevangenen waren omgekomen.

Natuurlijk hadden deze openbaringen in de media niet als een volslagen verrassing hoeven te komen. Rapporten over wreedheden in de kampen waren al sinds de begindagen van het regime in het buitenland verschenen, soms in ballingschap geschreven door voormalige gevangenen of door familieleden van vermoorde gevangenen. En gedurende de oorlog hadden de geallieerden belangrijke geheime informatie gekregen. Maar de werkelijkheid bleek veel erger dan vrijwel iedereen had verwacht. Als om dit gebrek aan verbeeldingskracht goed te maken, moedigden geallieerde leiders journalisten, soldaten en politici aan de bevrijde kampen te gaan bezichtigen. Voor de geallieerden bewezen de kampen dat deze oorlog volstrekt gerechtvaardigd was: 'Dachau is het antwoord op de vraag waarom we hebben gevochten,' verkondigde een nieuwsbrief van het Amerikaanse leger in mei 1945, waarin de gevoelens van generaal Eisenhower doorklonken. Bovendien gebruikten de geallieerden de kampen om de Duitse bevolking te confronteren met haar medeplichtigheid, het startsein voor een heropvoedingscampagne van maanden, geholpen door de eerste rechtszaken tegen de ss'ers.²⁷

Tegelijkertijd hielpen overlevenden zelf om de concentratiekampen onder de ogen van het grote publiek te brengen. Ze waren niet verdoofd en vervallen in een collectief zwijgen, zoals vaak is beweerd.²⁸ Integendeel, na de bevrijding klonk een luid, veelstemmig koor. Gedurende hun hele lijdensperiode hadden de gevangenen ervan gedroomd te kunnen getuigen. Sommigen hadden zelfs een geheim dagboek kunnen bijhouden. Een van hen, de Duitse politieke gevangene Edgar Kupfer, was waarschijnlijk de ijverigste kroniekschrijver van Dachau. Hij maakte goed gebruik van zijn afgeschermd kantoorbaantje in het kamp en het feit dat zijn medegevangenen hem als een einzelgänger beschouwden, en schreef in het geheim vanaf 1942 meer dan 1800 bladzijden. Voordat hij in 1940 werd vastgezet wegens kritisch commentaar op het naziregime, werkte de

non-conformistische Kupfer als toergids, en hij stelde zich zijn boek voor als een 'Grand Tour' in Dachau. Hij wist dat de ss hem zou vermoorden als zijn geheim werd ontdekt, maar op een of andere manier overleefde hij het, evenals zijn aantekeningen. Nauwelijks hersteld van zijn verblijf in Dachau, typte hij ze in de zomer van 1945 uit, zodat ze konden worden uitgegeven.²⁹

Ook andere bevrijde mannen, vrouwen en kinderen smachtten ernaar hun verhaal te doen nu ze vrijuit konden spreken. Sommigen begonnen meteen, zelfs toen ze nog in het kamp waren. Zieken grepen de mouwen van langslopende geallieerde ziekenverzorgers om hun aandacht te trekken. Het duurde niet lang of de overlevenden trokken gezamenlijk op. Ze moesten samenwerken om de 'wereldopinie' wakker te schudden, zei een ex-gevangene in Mauthausen op 7 mei 1945 tegen zijn medeoverlevenden. Binnen enkele dagen na de bevrijding begonnen overlevenden overal gezamenlijke verslagen op te stellen.³⁰ Duizenden verslagen volgden kort nadat bevrijde gevangenen de kampen hadden verlaten. Joodse overlevenden kwamen bijvoorbeeld getuigen voor geschiedkundige herdenkings- en onderzoekscommissies, met als hoogtepunt het allereerste internationale congres van Holocaustoverlevenden in 1947 in Parijs, dat werd bijgewoond door vertegenwoordigers uit dertien landen. Ook de bezettende mogendheden, buitenlandse overheden en ngo's moedigden overlevenden aan hun verhaal te doen opdat de schuldigen konden worden gestraft en de herinneringen aan de kampen bewaard bleven.³¹ Een aantal van deze verhalen verscheen al snel in dagbladen en pamfletten.³² Andere overlevenden zetten zich meteen aan het schrijven van een boek. Onder hen was de jonge Italiaanse jood Primo Levi, die bijna een jaar Auschwitz had doorstaan. 'Elke overlevende,' zo memoreerde hij later, 'veranderde meteen na zijn thuiskomst in een onvermoeibare verteller, dwingend en maniakaal.' Levi schreef bijna overal, dag en nacht, en voltooide zijn boek *Se questo è un uomo* (*Als dit een mens is*) in slechts enkele maanden tijd. Het kwam in 1947 in Italië uit.³³

Tijdens de eerste naoorlogse jaren werden Europa en de rest van de wereld overspoeld door een golf van memoires, voornamelijk heftige getuigenissen van persoonlijk lijden en overlevingsstrijd.³⁴ Sommige ex-gevangenen schreven ook bespiegelingen over verder